

Ярослав Мишанич

З'ЯВА ТА ПОШИРЕННЯ ІСТОРІЇ РУСІВ В ЛІТЕРАТУРІ. ЧАС ЇЇ НАПИСАННЯ. ДО ПИТАННЯ ПРО ПОЯВУ ТВОРУ

Історія русів вперше була надрукована 1846 р. О. Бодянським у *Чтениях Московского общества истории и древностей российских*, що виходили при Московському університеті¹. Поява твору є загадковою, і багато моментів тут не з'ясовано до нашого часу. Офіційна версія відкриття *Історії русів* твердить, що рукопис було знайдено близько 1828 р. в містечку Гриневі, Стародубського повіту, у маєтку родички О. Безбородька Клеопатри Лобанової-Ростовської. Знайшли рукопис двоє описувачів бібліотеки маєтку – Лайкевич і Гамалія. Твір вони показали губернському маршалку С. Шираві, який був родичем О. Безбородька, а той наказав зробити копію для себе. Оригінал перейшов як спадщина до князя Голіцина, а з копії С. Ширавя було зроблено ще кілька (на думку О. Лазаревського і В. Іконнікова, біля десяти²) – для Д. Бантиш-Каменського, Д. Бодянського, М. П. Миклашевського (знаходився в його маєтку в селі Понурівці Стародубського повіту), копію мав М. Максимович близько 1829 р., один список належав М. Маркевичу; О. Ханенко мав текст (копію), зроблений

¹ *История Русов или Малой России: Сочинение Георгия Конискаго, Архиепископа Бѣлорускаго*, Москва, в Университетской Типографіи. 1846, I–IV+1–IV+263+1–45 с., репринтне видання: К., 1991.

² О. Оглоблин, *Списки „Исторії русів“* [в:] Науковий збірник УВУ: Ювілейне видання, Мюнхен, 1956, Т. VI, С. 167–180.

близько 1841 р., польський вчений Вацлав Александер Мацейовський отримав з України від А. Я. Стороженка текст *Історії русів* 1839 р.³ Відомо, що пам'яткою користувався М. Гоголь для написання *Тараса Бульби* (1835). Ще наприкінці ХІХ ст. побутувала думка, ніби *Історія русів* з'явилася ближче до кінця першої третини століття⁴.

Як бачимо, існує більшість даних про те, що *Історія русів* стала відомою наприкінці 20-х років ХІХ ст., однак маємо докази, що про неї знали раніше – ще до 1819 р.⁵ Рукопис пам'ятки було знайдено в бібліотеці львівської „Просвіти”. Водяний знак паперу датується роком „1817”. Цей список має назву *Історія малороссійская. Сочиненная Г. Архієпископом Бѣлоруским Георгієм Кониским в „....., Годѣ: переписана 1818 Году.*⁶ Напис на титульному листі під назвою свідчить, що цей рукопис подарував Володимирові Ганькевичеві Яків Пугач 1872 р., В. Ганькевич дав її письменникові Омелянові Партицькому, а той згодом – молодому історикові Корнилові Заклинському. Брат Корнила Роман Заклинський 1890 р. віддав рукопис до бібліотеки „Просвіти”. Ця знахідка завдяки водяному знакові на папері відсуває час появи *Історії русів* щонайменше на десять років. Доречно підкреслити, є згадка про подібний рукописний текст на папері із водяним знаком „1809”, який належав дідичеві Іскрі (Золотоноський повіт) і був засвідчений О. Кониським 1853 р.⁷ Ще один список дістався з Вільна до Львова через Івана Луцкевича⁸ і залишився в Національному музеї. На папері, на якому була

³ Там же.

⁴ В. Горленко, *Из истории южно-русского общества начала XIX века* [в:] Кієвская старина, К., 1893, XL.

⁵ І. Белей, *Причинок до питання про час появи „Історії русів”* [в:] ЗНТШ, Львів, 1895, Т. VII, с. 11–12.

⁶ *Ibidem*, с. 12.

⁷ *Ibidem*, с. 12.

⁸ *Історія русів*, передмова В. Шевчука, К., 1991, с. 7.

написана пам'ятка, є водяний знак „1814”. Відомий факт, що „Императорское общество истории и древностей российских” мало список, датований 1824 р., під заголовком: *История руссов или Малой России*.

Найстаріші списки *Історії русів* свідчать, що її копіювання почалося значно раніше, ніж вважалося, – у 1809 – 1818 рр., а рукопис, знайдений у Гриневі, в маєтку небоги князя О. Безбородька, не був автографом, тому численні списки робилися не тільки з нього, а й з більш ранніх копій. Існує думка, що цей твір „вийшов у люди” орієнтовно у 1822 – 1825 рр.⁹ Дивно, що *Історія русів* не стала відома раніше, у кінці XVIII – на початку XIX ст. Сьогодні можемо твердити, що в написанні її реалізовувався певний задум, тенденційність пам'ятки мала виконати певну функцію, тому *Історія русів* стала поширюватися досить пізно – на початку XIX ст. Її поява могла бути пов'язана з відновленням Царства Польського (1815), яке мало великий інтерес до Правобережної України, а полонофільська політика російського царя Олександра I стимулювала претензії Польщі на українські землі. Поки що це тільки гіпотеза, яка, мабуть, підтвердиться тільки в майбутньому. Для розв'язання загадок *Історії русів* потрібні інші джерела, аніж ті, що маємо сьогодні.

Пам'ятка поширювалася спочатку в позанаукових колах. Про це свідчить *Історія Малоросії* Д. Бантиш-Каменського, що вперше з'явилася в 1822 р. В ній немає жодної згадки про *Історію русів*, очевидно, автор її ще не тримав у руках. Друге видання *Історії Малоросії*, здійснене 1830 р., повністю перероблене, *Історія русів* фігурує в ній як основне історичне джерело. М. Максимович в листах до Юзефовича¹⁰ свідчить, що з 30-х років пам'ятка з'явилася

⁹ *Історія русів*, передмова О. Оглоблина, Нью-Йорк, 1956, с. XI.

¹⁰ М. Максимович, *Исторические письма о козаках приднепровских* [в:] Сочинения, Київ 1876, т. 1., с. 301–336.

у численних списках. Уривки з *Історії русів* були надруковані в *Запорожской старине* І. Срезневського 1834 р. В альманах потрапили *Повість Кониського про хід смерті Наливайка*, *Повість Кониського про хід Брестського собору*, *Сказання про гетьмана Гулака*. Велику популярність здобула пам'ятка у середовищі харківських та київських романтиків завдяки своїм колоритним, романтичним оповіданням. О. Пушкін у рецензії на видання творів Г. Кониського, якого тоді вважали автором, назвав його „великим живописцем”¹¹.

1846 р. *Історія русів* вийшла друком. У короткій передмові О. Бодяньський зауважив, що мав на руках кілька списків твору, але для друку вибрав найповніший і найкращий. Проте, друкуючи *Історію русів*, він уважно переглянув інші списки, які на його думку, різнилися дуже мало, і вибрав з них „разнословія” (203 слова, словосполучення і речення), які можемо прочитати наприкінці твору (після 257 стор.). Видавець здійснював видання з острахом, бо Росією на той час правив Микола I – лютий ненависник усього неросійського. Офіційна влада схаменулася пізно – книга вийшла і зробила свою справу. 1848 р. О. Бодяньського було позбавлено професури в Московському університеті. Причиною став виданий ним опис Московії XVI ст. Д. Флетчера, але свою роль тут відіграла й *Історія русів*. Недарма в 1850-х роках її збиралися офіційно заборонити¹².

Надзвичайну популярність пам'ятці забезпечили її образна жива мова і, перш за все, її своєчасність. Вона з'явилася, щоб підтримати вільнолюбний дух, нагадати про втрачену державність і державотворчу традицію, яка виникла ще за княжих часів. Ціле покоління людей формували свої погляди на минуле батьківщини під впливом

¹¹ А. Пушкін, *Полное собрание сочинений*, М. -Л. 1949., т. 7., с. 336.

¹² *Історія русів*, Передмова Ол. Оглоблина, с. XVII.

Історії русів. На початку ХІХ ст. ніхто з науковців, чи звичайних читачів, не сумнівався у її достовірності.

На жаль, видання 1846 р. залишалося єдиним друкованим текстом *Історії русів* упродовж більш ніж 100 років. Відверте неприйняття її офіційною цензурою вже після друку тривало й у ХХ ст. В радянській Україні не було жодного видання пам'ятки аж до 1991 р., коли вона з'явилася друком у Києві, перекладена на сучасну літературну мову Іваном Драчем і з передмовою Валерія Шевчука¹³.

У ХХ ст. було зреалізовано ще одне видання *Історії русів* – за океаном: у Сполучених Штатах Америки 1956 р¹⁴. вона вийшла невеликим тиражем зусиллями української діаспори і, зокрема, історика О. Оглоблина. Текст виданий за його редакцією і з його ж передмовою, до якої додано велику бібліографію з історії України та історії української літератури¹⁵. Переклад на українську мову зробив Вячеслав Давиденко за друкованим текстом 1846 р¹⁶.

До проблеми часу написання *Історії русів*

Дискусійний момент у дослідженні *Історії русів* – час її написання. Невідомий автор не залишив жодної згадки про це. Твір закінчується 1768 р., але навіть під час поверхового прочитання видно, що написаний він значно пізніше від цієї дати. Є моменти, що дають змогу відсунути написання книжки до 80-х і навіть 90-х років ХVІІІ ст. Знайомство з текстом пам'ятки дозволяє провести чіткі паралелі між нею і творами, видання яких є задокументованим, точно відома дата їх написання.

¹³ *Історія Русів*, Український переклад Івана Драча, Передмова Валерія Шевчука, 318 с.

¹⁴ *Історія Русів*, Український переклад Вячеслава Давиденка, Передмова О. Оглоблина, Нью-Йорк, 1956, V–XXXI+346 с.

¹⁵ *Ibidem*, с. V–XXIX.

¹⁶ *Ibidem*, с. XXX–XXXI.

По-перше, автор *Історії русів* явно користувався *Літописом* Василя Рубана, який з'явився тільки в 1777 р. Певні місця цих творів настільки подібні, що складається враження, ніби їх просто переписували з однієї книжки в другу¹⁷ – такі слова, як „революція”, „патріот”, „конституція”, що зустрічаються в *Історії русів*, з'явилися у широкому вжитку, очевидно, тільки після прийняття конституції в США 1787 р. і французької революції 1789–1794 рр., хоча ймовірно їх раніше походження. Поетичне оповідання про Павла Полуботка, котре не має аналогів у козацькому літописанні, було вміщене у французькомовному *Літописі Малоросії* Ж. – Б. Шерера (1788), звідки, очевидно, дісталася й до нашої пам'ятки. Крім цього був згаданий в *Історії русів* польський історик Е. Д. Вагнер¹⁸, праця якого була надрукована вперше 1775 р., а вдруге – 1788 р¹⁹. В *Історії русів* також є згадка про Тмутораканський камінь, який знайдено в 1792 р. Невідомий автор писав про поділ Польщі (перший був 1775 р., третій 1795 р.). Це наводить на думку про авторство О. Безбородька, який на той час займався зовнішньою і внутрішньою політикою Російської імперії.

О. Оглоблин підкреслює, що автором *Історії русів* були знані деякі праці 1801–1804 рр., але невідомим для нього лишився один важливий твір, надрукований у 1805 р²⁰. На жаль, О. Оглоблин не вказав, які саме твори він має на увазі. Авторитетний дослідник *Історії русів* М. Возняк нічого не писав про пізніші джерела твору. Очевидно, це були якісь документи неісторичного характеру, що лишилися неопублікованими.

¹⁷ М. Возняк, *Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика*, Львів-Київ 1939, с. 135–159.

¹⁸ *Історія Русов или Малой России*, М., 1846, с. 39.

¹⁹ Daniel Ernst Wagner, *Geschichte von Ponlen*, 1775, 1788.

²⁰ *Історія Русів*, Нью-Йорк 1956, с. VIII.

Втім, до будь-якої версії про написання анонімного твору слід ставитися обережно, бо завжди лишається можливість пізнішого редагування чи переписування. Такий варіант ймовірний і стосовно *Історії русів*, яка перебувала в рукописі майже півстоліття, її часто переписували, і за цей час текст її міг змінитися. Отже, існує можливість, що кінцевий варіант книжки з'явився десь у 20-х роках ХІХ ст. – саме в цей час вона почала швидко поширюватися в Україні, до цього ж періоду належить той список – найбільш повний і зведений, – з якого О. Бодянський видрукував текст у 1846 р.

Нині час написання пам'ятки можна вказати тільки приблизно – останні п'ять років ХVІІІ ст. – перші п'ять років ХІХ ст. Це був період ідеологічної боротьби за українську державність, коли вільнолюбні ідеї линули в Україну із Західної Європи й Північної Америки. Це був час завершення старої літературної традиції в Україні, завершення традиції козацького літописання і початок нової літератури, утвердження нової літературної мови.

* * *

Історія русів вийшла „в люди” не відразу. Повної відповіді на це питання наука поки що не дала – відомо лише, що в обігу пам'ятка з'явилася між 1822 і 1825 рр.²¹ У статті І. Белея, як щойно згадувалося, наведено факти, котрі відсунувають офіційну версію появи *Історії русів* на кілька років²². Львівська бібліотека „Просвіти” мала рукописний список пам'ятки, який несуттєво різнився від видрукуваного О. Бодянським. На титульному листі списку була частково

²¹ В. Горленко, *Из истории южно-русского общества начала XIX века* [в:] *Киевская старина*, К., 1893, XL.

²² І. Белея, *Причинок до питання про час появи „Історії русів”* [в:] *ЗНТШ*, Львів, 1895, Т. VII, с. 11–12.

виписана її історія (за винятком, звичайно, імені автора та часу її написання). У примітках до статті І. Белей вказав ще на один список, більш давній. Його бачив О. Кониський 1853 р. у діди́ча Золотоноського повіту Іскри. Рукопис написано на папері з водяним знаком „1809”²³. Це узгоджується з гіпотезою О. Оглоблина, що *Історія русів* була написана між 1802 і 1805 рр.²⁴ Більш ранні списки не виявлені. Висновок може бути такий: *Історія русів* почала поширюватися приблизно у 1810–1818 рр., згодом її популярність зумовила появу нових списків у 1822–1830 рр.

²³ *Ibidem*, с. 12, Примітка знизу.

²⁴ *Історія Русів*, Нью-Йорк, 1956, с. VIII.